

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

*Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.*

Казусга жавоб берадигон бўлсак аввало, казусда ечилиши керак бўган муаммоларни топиб олишимиз керак;

1. Хукук нормаси ва унинг белгилари;
2. Хукук нормасини тузишниани аниклаймиз;
3. Хукук нормалари кандай асосларга кўра таснифланади;

4. Ваколат берувчи мажбурият юкловчи ва такикловчи нормаларнинг бир биридан фаркли жихатлари нималардан иборат, шу каби муаммоларни тахлил қиламиз ва саволларага жавоб берамиз.

Хукук нормаси ва унинг белгилари кандай, „Хукук нормаси – хукук тизимининг барча элементлари билан чамбарчас боглик бўлиб, биринчи томондан, хукук нормаси хукук ижодкорлиги, шу жумладан конунчилик жараённинг махсули бўлиб, иккинчи томондан, у хукукни қўллаш жараёни оркали амалга оширилиб, ижтимоий муносабатларни хукукий тартибга солиш воситасига айланади, учунчи томондан, хукук нормаси хукукий муносабатларнинг андозаси, модели сифатида майдонга чиқади” деб ёзиб қўйилган.

“Норма” (лотинча) сўзи “қоида”, “аник қўрсатма”, “намуна”, “ўлчов” маъноларини англатади. Демак бундан қўриниб турибдики норма бу қоида, намуна деган қўплаб маноларни англатади. Хар бир норма ўзида бирон-бир хатти-харакат, хулқ-атвор қоидасини, муаян юриш-туриш моделини ифодалайди. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасини келтирадигон бўлсак, унда “яшаш хукуки хар бир инсоннинг узвий хукукидур. Инсон ҳаётига суйикасд қилиш енг оғир жиноятдир” деб қатъий белгилаб қўйилгандир.

Демак хукук нормаси деб – „Давлат томонидан ўрнатилган ёки мақуллаб, бажарилиши ҳамма хукук субъектлари учун умуммажбурий бўлган, давлатнинг мажбурлов қучи билан муҳофазаланадиган, ижтимоий муносабат қатнашчиларнинг хукук ва мажбуриятларини ўзида мужассам етган ва аниқ шаклда ифодаланган хатти-харакат мезони, юриш-туриш қоидасидур” деб ёзилган.

Ҳуқуқ нормасининг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

Иродавий характерга егалиги – унда жамиятнинг давлат иродаси, манфаати, мақсади акс этади.

Нормативлиги – бу кишиларнинг муносабатлари ва характерларини тартибга солишда намуна бўлади.

Давлат билан ўзаро боғликлиги – бунда ҳуқуқ нормалари давлат томонидан ўрнатилади, маъқулланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади.

Умуммажбурийлиги – ҳуқуқ нормалари барча ҳуқуқ субъектларга қаратилган бўлади ва ушбу нормалар улар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

Расмий ва шаклан аниқликка егалиги – ҳуқуқ нормаси умумижтимоий ирода сифатида давлат томонидан ўрнатилган расмий юридик ҳужжатлар (норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар) шаклида ифодаланади.

Тизимлилиги – ҳуқуқ нормасининг муайян таркибий қисмларининг мантикий, изчил ва мутаносибликда эканлигини билдиради. Ҳуқуқ нормасининг шу қаби асосий белгилари мавжуд ҳисобланади.

Бугунги кунда демократияни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадида кўплаб мамлакатлар ҳуқуқий меъёрларни турларга бўлишади. Ушбу бўлинма қонуний ва ваколатли, мажбурий ва тақиқловчи нормаларни ўз ичига олади. Замонавий қонунчилик табиати ва мазмуни жиҳатидан хилма-хил ҳуқуқ нормаларидан иборат. Ҳуқуқий нормаларнинг таснифи уларнинг моҳиятини, ҳуқуқий тартибга солишдаги ўрнини аниқлашга хизмат қилади. Таснифлаш одатда ўрганилаётган объектларни маълум мезонларга асосланган ҳолда турларга тақсимлаш деб тушунилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Конституциямизда ҳуқуқий нормаларнинг бўлиниши ҳам мавжуд.

Л.А.Морозованинг давлат ва ҳуқуқ назариясига кўра ҳуқуқий тартибга солиш услубига кўра ҳуқуқ нормалари императив, диспозитив, рағбатлантирувчи ва тавсия этувчи қисмларга бўлинади.

Императив (мажбурий) меъёрлар ҳар қандай оғиш ёки бошқа изоҳлашга йўл қўймайдиган қатъий, мажбурий меъёрлардир. Жиноят, маъмурий ҳуқуқ

нормалари, шунингдек дастлабки, ташкилий ёки бошланғич меъёрлари мажбурийдир. Улар қатъий мажбурийдир ва субъектларга хатти-ҳаракатни танлаш имкониятини бермайди, чунки фақат битта ҳаракат белгиланади. Ушбу меъёрни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида кузатишимиз мумкин, яъни “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”.

Хулқ-атворнинг у ёки бу вариантыни белгилайдиган диспозитив нормалар субъектларга қонун доирасида хатти-ҳаракатнинг вариантыни танлаш ёки муносабатларни ўз ихтиёри билан, лекин қонун доирасида тартибга солиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, субъектларга ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисида бир-бирлари билан келишиш учун этарлича кенг автономия (эркинлик) берилади ва агар улар келиша олмасалар, улар хатти-ҳаракатларнинг мажбурий вариантынинг кўрсатмаларига риоя қилишлари керак. Диспозитив нормалар фуқаролик, оилавий, меҳнат, бизнес, халқаро ҳуқуқ ва бошқалар учун одатий ҳисобланади. Масалан, биз диспозитив нормани Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида учратишимиз мумкин, яъни “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга”. Ушбу норма фуқароларга танлаш имкониятини беради.

Рағбатлантириш меъёрлари - давлат ва жамият томонидан тасдиқланган субъектлар ҳаракатларининг фойдали варианти учун давлат томонидан муайян рағбатлантириш чораларини таъминлаш бўйича кўрсатмалар. Ушбу меъёрлар мустақил меъёрлар гуруҳини ифодалайди, чунки уларнинг мақсади муайян ҳаракатларни рағбатлантириш орқали одамларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилишдир. Улар фуқаролар ва ташкилотларнинг жамият ва давлат учун фойдали йўналишдаги фаоллигини оширишда муҳим рол ўйнайди. Рағбатлантириш усули билан субъект фойдали натижага эришиш учун мажбурланмайди, балки рағбатлантирилади, у белгиланган хатти-ҳаракатни танлаши ёки танламаслиги мумкин, аммо давлат рағбатлантириш ваъдаси белгиланган натижага эришиш учун жиддий рағбатдир.

Рағбатлантириш меъёрлари одатдаги талаблардан юқори бўлган ва давлат томонидан махсус тасдиқланган махсус қонуний хатти-ҳаракатларнинг ижтимоий баҳосини ўз ичига олади. Рағбатлантириш меъёрининг баҳолаш моменти шуки, ушбу норма давлат томонидан тасдиқланган хатти-ҳаракатни рағбатлантириш тури ва ўлчовини белгилайди, масалан, давлат мукофотлари, имтиёзлар, фахрий унвонларни бериш ва бошқалар. Шундай қилиб, рағбатлантириш меъёрлари фаол қонуний хатти-ҳаракатларга қаратилган. Ҳаракатсизлик учун мукофот бўлиши мумкин эмас; жамият ва давлат учун фойдали ҳаракатлар; одатдаги талабларга нисбатан фаол ҳаракатларнинг устунлиги. Рағбатлантириш меъёрлари учун махсус рақобатбардош ва ижодий иқлим характерлидир. Улар моддий ҳуқуқ тармоқларига хосдир.

Тавсия нормалари табиатан рағбатлантириш нормаларига ўхшашдир. Улар давлат нуқтаи назаридан керакли хатти-ҳаракатларнинг вариантларини белгилайдилар, яъни субъектлар маҳаллий шароит, имконият ва воситаларни ҳисобга олган ҳолда юқори масъулият, ташаббус кўрсатадилар. Бошқача қилиб айтганда, тавсиянома нормаси ўз адресатига нормада кўзда тутилган аниқ ҳаракатларни бажариши ёки уларни бажармаслик мажбуриятини юкламайди. Унга ўзини тутишини аниқлаш ҳуқуқи берилади, шу билан бирга хатти-ҳаракатларнинг энг мақбул варианты ёки вариантлари кўрсатилади. Аниқроқ айтганда, тавсия нормасининг бажарилиши унинг адресатининг хоҳишига боғлиқ. Аммо қонун чиқарувчи субъект ушбу тавсияномадан фойдаланадими ёки йўқми, бефарқ эмас. Норма шуни кўрсатадики, тавсия этилган ҳаракатлар давлат учун энг мақбулдир, шунинг учун норманинг бажарилиши ижобий чоралар билан қўллаб-қувватланади ва агар тавсия эътиборсиз бўлса, салбий чоралар ҳам мумкин.

Шунингдек, Х. Т. Одилқориевнинг давлат ва ҳуқуқ назариясига кўра, ҳуқуқ нормалари уларда белгиланган қоидаларнинг хусусиятларига қараб таснифланади. Шунингдек, ушбу назарияга кўра ҳуқуқий нормаларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Ваколат берувчи нормалар;

2. Мажбур этувчи нормалар;
3. Тақиқловчи нормалар;
4. Рағбатлантирувчи нормалар;
5. Тавсия этувчи нормалар;
6. Таъсис нормалар;
7. Тартибга солувчи нормалар;
8. Ҳимо этувчи нормалар;
9. Декларатив нормалар;
10. Дефинитив нормалар.

Х. Т. Одилқариевнинг назариясига кўра ҳуқуқий нормаларни таснифи Л. А. Морозованинг назариясига кўра кенгрок эканлигини кўришимиз мумкин. Зеро, ҳуқуқий нормаларнинг турини аниқ белгилаш ишончли ва адолатли қонун нормаларини яратишга имкон беради.

Х. Т. Одилқариев назарияси бўйича тақиқловчи меъёрлар – бу ҳуқуқ субъектини муайян ҳаракатларни амалга оширишини тақиқловчи нормалар. Ушбу меъёрни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида кузатишимиз мумкин, яъни “Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Диспозитив ҳуқуқ нормаларининг императив ҳуқуқ нормаларидан фарқи шуки диспозитив ҳуқуқ нормалари хатти-ҳаракатларнинг бир вариантыни белгилайди, шу билан бирга ҳуқуқий муносабатлар субъектларига уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини мустақил равишда тартибга солиш имконияти берилади. Ҳамда томонлар ўзаро муносабатларни шартномада ёки бошқа йўл билан ҳал қилмаган бўлса, ҳуқуқий норма қўлланилади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлашни истардикки таснифлаш ҳар бир норма турининг ҳуқуқий тизимдаги ўрнини белгилашга, меъёрларнинг жамоатчилик муносабатларига тартибга солувчи таъсирининг чегаралари ва имкониятларини аниқлашга, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга

солишда ҳар бир норма турининг ролини англашга, давлатнинг қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини такомиллаштиришга имкон беради. Мен юқоридаги ёзганларимдан келиб чикиб, Қазусдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар турига, 51-моддаси ҳуқуқ нормасининг мажбурият юқловчи нормалар турига ва 58-моддаси еса ҳуқуқ нормасининг ман қилувчи, яъни тақиқловчи нормалар турига қиради деб ўйлайман.

## **ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ РЎЙХАТЛАРИ**

**(қўлланма адабиётлари, норматив материаллар, асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалари, электрон таълим манбалари)**

### **1. Норматив материаллар:**

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;

### **2. Қўлланма адабиётлари:**

- 2.1. Л. А. Морозова “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” -М., 2010.;  
2.2. Х. Т. Одилқориев “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” – Т., 2014.

### **3. Электрон таълим манбалари.**

- 3.1. <https://lex.uz/docs/35869>;  
3.2. [www.tsullibrary.uz](http://www.tsullibrary.uz);  
3.3. [www.tsul.uz](http://www.tsul.uz).